

העזפות בפיקוח נפש*

הרה"ג שלמה דיכובסקי

הנושא שאני אמור לדבר עליו הוא נושא רחב ואני לא יודע אם ניתן להשתלט עליו בהרצאה אחת, אבל בכל זאת הייתי רוצה ליחד את הדיבור על נקודה מסוימת בנושא עדיפות בהצלת נפשות. התחלתי לעסוק בנקודה זו בעקבות פסק הלכה שמצאתי, של ידידי הגאון הרב יצחק זילברשטיין, שכתב מאמר שהתפרסם לפני מספר שנים בנושא של דילול עוברים - שאלה רפואית מאד סבוכה, מאוד פרובלמטית, אבל אי אפשר בלעדיה. הבעיה מתעוררת כאשר קיים הריון רב עוברי, שמתפתח בעיקר בעקבות טיפולים בעקרונות. השאלה היא האם להניח לכולם למות או לשלוח מספר עוברים ולהשאיר את הנותרים בחיים. או במילים אחרות: האם מותר לדחות נפש מפני נפש, נפש של עוברים שישארו מפני נפשותיהם של עוברים שייצאו. הרב זילברשטיין מגיע למסקנה שמותר לעשות כך, אבל הוא הולך צעד נוסף, והצעד הנוסף מעורר אצלי סימן שאלה. הרב זילברשטיין מתאר מקרה בו בית קרס תחתיו ורבים נלכדו מתחת לאיי המפולת, מציאות שלצערנו לא הייתה זרה לנו, והמצילים חייבים לעלות על הבית עם כלי עבודה כבדים, טרקטורים למינהם, ועל ידי כך קרוב לודאי שיהרגו חלק מן הלכודים מתחת למפולת. לעומת זאת, בפעולה שכזאת יש אפשרות להציל במהירות יותר את אלו שלכודים בצד השני. והשאלה היא האם מותר להקריב בידיים חלק מן הלכודים על מנת להציל את הנותרים, כשברור שאם לא יעשו כך הסיכוי לכולם להשאר בחיים הוא נמוך, כפי שלצערנו ידוע המצב מארועים שקרו גם אצלנו.

הרב זילברשטיין מכריע להיתר גם במקרה כזה ומדמה את שני המקרים אחד לשני. הוא מסתמך בעיקר על דברי בעל הפנים מאירות שמובאים בתוספות רבי עקיבא איגר על המשניות, במסכת אוהלות פרק ז' משנה ו'. במשנה שם כתוב שאם אישה מקשה לילד, מחתכים את הולד שבמעיייה ומוצאים אותו אברים מפני שחיייה קודמים לחייו. אבל אם יצא רובו אין נוגעים בו שאין דוחים נפש מפני נפש. כאן כותב רבי עקיבא איגר בשם תשובות פנים מאירות, שהמשנה מדברת במקום שיצא רובו והולד יכול לחיות אלא שבמקרה כזה האם תמות, ועל כך פוסקת המשנה יצא רובו אין נוגעים בו שאין דוחים נפש מפני נפש. אבל מה נעשה במקרה שיצא הולד ברובו אבל נוצר מצב ששניהם ימותו, למשל, כפי הדוגמא שנותן הרב זילברשטיין, כאשר הולד יוצא לא עם הראש החוצה אלא עם הרגליים החוצה. במקרה כזה קשה מאוד לשלוח את הולד וכמובן שאי אפשר להחזיר אותו, ושניהם בסכנת מוות, האם במקרה כזה מותר להציל את האישה? ואומר רבי עקיבא איגר שמותר להציל את האישה, היות ובין כך כולם

* הרצאה ביום עיון שנערך במכון לרבני ישובים בנושא: "הקצאת משאבים וקדימויות טיפול ברפואה ציבורית".

ימותו אז עדיף לגרום למיתתו של העובר שעדיין אין לו חזקת חיים מאשר למיתתה של האישה שיש לה כבר חזקת חיים.

לי לא נראים הדברים. ראשית, השאלה הזו היא לא חדשה, והיא עלתה בתשובות מחנה חיים, ספרו של ר' חיים סופר (מצאצאי החתם סופר) חלק ב' חושן משפט סימן נ'. הוא נשאל על אישה המקשה ללדת וכבר יצא רוב התינוק ובא הרופא ואמר: אם לא נחתוך את הולד, ימותו שניהם בידי שמיים מאשר ימות אחד מהם בידי אדם. ואז מוסיף המחנה חיים ואני מצטט:

"נראה לחדש שאם גוי יאמר שימותו שניהם, כלומר, גוי מאיים על ראובן שיהרוג את שמעון ואם לאו יהרוג את שניהם, ואם נאמר שכאשר הגוי מבקש ממנו מותר לראובן להרוג את שמעון כיון דשמעון ימות בכל אופן, אף על פי כן אין רשות לחתוך הולד בעבור להציל האם, משום שאני התם ששמעון ייהרג בכל מקרה ומה לי אם יהרג על ידי גוי או על ידי ישראל חברו שמציל את נפשו בזה. אבל הולד שיצא ראשו, אם ימותו שניהם, תהיה מיתתם בידי שמים, ואם יבוא אחד ויחתוך אותו אברים אברים תהיה מיתתו בידי אדם, ואסור לסבב מיתה בידי אדם תחת מיתה בידי שמיים".

מקור נוסף שאני מבקש להביא הוא הנודע ביהודה במהדורת תנינא חושן משפט סימן נט'. הנודע ביהודה תמה שם על הרמב"ם המפורסם בענין מקשה לילד שחותכים את העובר מפני שהוא כרודף. נשאל הנודע ביהודה ותיפוק ליה, שאפילו אינו רודף אפשר להרוג אותו ואין חייבים על הריגתו כיון שהוא ספק נפל אז עדיף להרוג את העובר שכבר יצא שהוא ספק נפל או יותר נכון חצי ולד ולהציל את אימו שהיא ודאי בת קיימא! על זה תמה הנודע ביהודה: וכי מותר להרוג את הטריפה בכדי להציל את השלם? זאת לא שמענו מעולם. ומה בכך שעל הולד של הטריפה אינו חייב, מכל מקום אסור לעשות מעשה בידיים להרוג את הטריפה.

עוד מקור הוא תפארת ישראל ביומא פרק ח' בחלק בועז. הוא כותב שם שנראה לו שאף על פי שחוששים לחיי שעה היינו באין חיי קיום כנגדו, אבל אם יש לאדם חיי קיום כנגדו, אז חיי קיום שלו עדיפים מדם חיי שעה של חברו. מחדש כאן התפארת ישראל חידוש גדול מאוד, שיש להעדיף קיום, כלומר חיי עולם של ראובן, על פני חיי שעה של שמעון. זה, אגב, כתוב גם במאירי (סנהדרין עב, ב) שסיעה של בני אדם והיה ביניהם טריפה ואומרים להם גויים, מסרו לנו אחד מכם ונהרגנו ואם לאו נהרוג את כולכם מותר למסור את הטריפה להריגה ולהציל את האחרים. חידוש גדול.

על כל המקורות האלה אני מבקש להוסיף קטע מאוד מעניין בחזון אי"ש בחושן משפט סנהדרין סימן כה. החזון איש דן באחד שרואה חץ שהולך להרוג אנשים רבים, או, במושגים של ימינו, אדם שרואה רימון מתעופף לעבר קבוצה של אנשים, ויכול להטותו לצד אחר ויהרג רק אחד שבצד האחר, ואלה שבצד ינצלו, ואם לא יעשה כלום יהרגו הרבים והאחד ישאר בחיים. או מקרה דומה, שלצערנו גם הוא קרה: רימון שנזרק

לתוך אוטובוס מלא אנשים. ואחד האנשים מסוגל עדיין להסיט את הרימון ממעופו ולזרוק אותו לעבר המדרכה. גם שם ישנם אנשים אבל לא דחוסים כל כך, ולא בכמות כזאת כמו שבאוטובוס. האם מותר או אסור? אומר החזון אי"ש, "אפשר דלא דמי דמוסרין אחד להריגה". ידועה ההלכה שכאשר אומרים מסרו לנו אחד מכם ונהרגנו ואם לאו נהרוג את כולכם, הדין הוא שיהרגו כולם ואל ימסרו נפש מישראל. טוען החזון אי"ש שבמקרה זה המסירה היא פעולה של הריגת נפש, פעולה אכזרית, ובפעולה זו ליכא הצלת חיים בטבע של הפעולה אלא המקרה גרם הצלה לאחרים. כלומר, יש אפשרות שתנוח דעתו של הגוי אם יקח לו אחד ויהרוג אותו ועל ידי כך הוא לא יגע באחרים, אם כי בהחלט יכול לקרות שהגוי הזה, לאחר שיהרוג אחד, ירצה גם להרוג אחרים. מכאן שיש כאן אפשרות הצלה ולא הצלה בטוחה. אבל, מוסיף החזון אי"ש, הטיית החץ מצד זה לצד אחר היא בעיקרה פעולה הצלה, ואינה קשורה בהריגת היחיד שבצד האחר, שהרי רק במקרה הוא נמצא שם, ועל כן יש לנו להשתדל למעט אבדת נפש מישראל בכל מאי דאפשר. במילים אחרות, כאשר מדובר המעשה הריגה שאין בו במעשה עצמו גם הצלה, אלא יש אפשרות להצלה - אם הגוי תשכח חמתו וכן יהיה מוכן להסתפק בקרבן אחד ולא יותר - במקרה כזה ההערכה היא שיהרגו כולם ואל ימסרו נפש אחת מישראל. אבל הסתת רימון הוא מעשה הצלה בעצמותו, אלא שבמקרה המסויים הזה מעשה ההצלה הוא גם מעשה הריגה מאחר ויש אנשים שעומדים בעבר השני ועלולים להפגע. במקרה כזה אומר החזון אי"ש שנראה להתיר.

מובן שהמקרה של החזון אי"ש שונה לחלוטין מאותו מקרה שמעלה הרב זילברשטיין, מפני שעצם העליה בכלים הכבדים אינו מעשה הצלה, שהרי מי אומר שניתן יהיה להציל את האחרים, עלול בהחלט להיות שימותו גם אלה שעולים עליהם עם הטרקטור וגם אלה הקבורים תחת המפולת יותר הלאה. קיימת אפשרות שניתן יהיה להציל יותר, אבל המעשה בעצמותו הוא מעשה הריגה ולא מעשה הצלה. ואם לדייק, מדובר כאן לא במעשה אחד אלא בשני מעשים - מעשה הריגה ומעשה הצלה - ורק לאחר מעשה ההריגה ניתן יהיה לעסוק בהצלה, אם אכן יש אנשים שניתן להצילם. במקרה כזה אינני יודע אם מותר.

כאן אני מבקש להרחיב. בספר דמשק אליעזר (לרב אליעזר צבי פרלמוטר) מובאת שאלה כדלקמן: רוצח עומד בפני ראובן ומכוון חץ. מאחורי ראובן עומד שמעון. רואה ראובן כי כלתה הרעה וברגע שאותו רוצח יורה חץ הוא מסית עצמו לצד, והחץ פוגע בשמעון העומד מאחוריו. האם מותר לראובן לעשות מעשה כזה?

הנושא הזה שנוי במחלוקת בין האימרי בינה לבין הדמשק אליעזר. האימרי בינה (או"ח סימן סג', ה') מעלה כאן כביסס לדיון את דברי הנימוקי יוסף (בבא בתרא ת, א) בשם הירושלמי (פרק המניח את הכד). אדם הרואה שטף מים שמתקרב לשדהו - או

אמת מים שוטפת ובאה כלשון המשנה - עד שלא נכנסו המים לתוך שדהו רשאי לפנותם למקום אחר, כלומר, הוא יכול להסית את זרם המים למרות שבכך המים יכנסו לשדה של חברו. אבל אם נכנסו המים לתוך שדהו אינו רשאי לפנותם למקום אחר. עד כאן דברי הירושלמי. אומר הנימוקי יוסף, "אלמא כיוון שמוטל הנזק על זה לאו כל כמיניה לסלקו מעליו ולהטילו על חברו". דברי הנימוקי יוסף נפסקו להלכה בשולחן ערוך (חושן משפט שפח, ב). כלומר, כאשר הנזק מגיע לראובן הוא איננו יכול להסית את הנזק מעליו ולהביא אותו כתוצאה מכך על שמעון. שואל האימרי בינה: מה ההבדל אם המים כבר הגיעו לשדה או לא הגיעו לשדה? והוא משיב שההבדל הוא אם עושה מעשה בגוף המזיק או לא. אסור לעשות מעשה בגוף המזיק לסלקו כשגורם בזה נזק לחברו, אבל אם אינו עושה מעשה בדבר המזיק אלא רק מציל את שלו, ודאי מותר. כלומר, שהמים הגיעו לתוך שדהו אז אין לא ברירה אלא לתפוס את המים ולהסית אותם החוצה, וכתוצאה מכך יכנסו המים אל שדה השני. אבל אם המים לא הגיעו לתוך שדהו הוא לא צריך לנגוע במים כלל. סך הכל הוא עושה מחיצה או סוללה לפני השדה שלו, והמים כשיגיעו בעוד דקה או חמש דקות לאותה סוללה, ישנו כיוון ויפנו למקום אחר. דבר כזה מותר. ואם כך, אומר האימרי בינה, מכל שכן מותר לאדם להציל נפשו ולברוח אף אם גורם סכנת נפשות לאחרים. כלומר, מותר לראובן להטות את עצמו למרות שכתוצאה מכך יגיע החץ לשמעון. זאת דעתו של האימרי בינה.

ובמאמר מוסגר: הנושא הזה עלה לצערנו הרב בתקופות הקשות של עם ישראל, במיוחד בתקופת השואה, והפוסקים התייחסו לשאלות קשות ביותר, למשל, האם מותר לעצור לברוח ממחנה ההשמדה כאשר הוא יודע שברגע שיתברר שהוא ברח, הרי חבריו שנשארו יסבלו קשות או יהרגו אותם, והם היו הורגים עשרה ויותר תמורת אחד. נחזור לענייננו. לעומת דעתו של האימרי בינה, הדמשק אליעזר (בהגהה שבהקדמה) מגדיר את הדברים אחרת. לדבריו הקו המבדיל בין המים שכבר הגיעו לשדה, למים שעדיין לא הגיעו לשדה שונה, וכך הוא כותב:

"ומה שכתב האימרי בינה, דהיינו דווקא בעושה מעשה לא נראה כן מלשון הנימוקי יוסף. דמשמע מדבריו שאפילו אם יגדור באמצע שדהו, שלא יפרצו המים הלאה מגדר ועל ידי זה יסובב נזק לחברו, גם כן אינו רשאי".

בעקבות הדמשק אליעזר עולה השאלה הבאה: יש לאדם שדה שמידותיו הן הרבה מעבר לשדה רגילה - נניח שאורך השדה קילומטר - והמים נכנסים לקצה שדהו ושוטפים את היבול, אבל עדיין חלקה הגדול של השדה נמצא מחוץ לתחום המים. האם מותר לו לעשות סוללה באמצע השדה, להקריב בידועין חצי שדהו ולהציל את החלק השני של השדה, כשהתוצאה תהיה לא רק הצלת חצי שדהו אלא גם גרימת נזק לחברו? אומר הדמשק אליעזר שמדברי הנימוקי יוסף נראה שאסור לעשות, שכאשר כבר הגיע המזיק בגבולו הוא לא יכול להסית אותו אל עבר השדה של חברו. אליבא דהאימרי בינה

מותר כל עוד לא עושה מעשה בגוף המזיק אלא רק מונע מן המזיק להמשיך להזיק, אז אם הוא מותר בידועין על חצי שדהו שבין כך לא ניתן להציל אותה ומציל בכך את השאר, מותר לו גם אם בכך גורם שהמים יעברו לשדה חברו ויזיקו. לעומת זאת הדמשק אליעזר בהבנתו את נימוקי יוסף טוען שעיקר החילוק הוא אם הנזק עוד לא קרב בגבולו, שאז יכול לעשות מעשה, אבל אם כבר בא המזיק בגבולו אינו רשאי לסלקו ולגרום בכך נזק לאחר.

ראינו אם כן השקפה אחרת המבוססת על דיוקו של הנימוקי יוסף בדברי הירושלמי. לפי ההגדרה הזאת כאשר הנגע הגיע כבר לגבולו הוא כבר שייך לו, ואם זה שייך לו אין לו רשות להטיל אותו על חברו, ולכן מסיק הדמשק אליעזר שאסור לראובן להטות את עצמו לאחר שנורה החץ ויש בזה מעשה הריגה. הנה שתי השקפות בנושא הזה. יש לפנינו, איפוא, שלוש הגדרות שונות:

א. הגדרת החזון אי"ש

אם מדובר במעשה טבעי של הצלה, גם אם יש בו מעשה הריגה כגון הסתת החץ או הרימון אל עבר קבוצת האנשים הקטנה יותר, זה נחשב למעשה הצלה, למרות שהמעשה עצמו הוא בעת ובעונה אחת גם מעשה הריגה וגם מעשה הצלה.

ב. הגדרת האימרי בינה

מעשה שנעשה בגוף הדבר המזיק או ההורג, נחשב למעשה הריגה או מעשה היזק, ולכן לאחר שהמים הגיעו לתוך שדהו והוא צריך את המים עצמם להטות לכיוון אחר הרי הוא עושה מעשה בגוף הדבר המזיק וזה נחשב למעשה היזק או למעשה הריגה. ומשום כך מותר להטות את עצמו לצד גם אם התוצאה תהיה שהחץ יפגע בשמעון העומד מאחוריו, מאחר ולא עושה מעשה בגוף הדבר המזיק.

ג. דמשק אליעזר

אם המזיק כבר נמצא, גם אם נעשה מעשה ההצלה בדבר צדדי זה נחשב למעשה הריגה, ורק אם עדיין לא בא המזיק אפשר לראות במעשה צדדי מעשה הצלה. לכן אם אותו גוי עדיין לא ירה את החץ מותר לראובן להטות את עצמו (כמובן שבמקרה כזה הגוי יטה את החץ בעקבות ראובן). מאידך, אם כבר נורה החץ או נזרק הרימון (ובמקרה של רימון ישנם שברי זמן בוודדים שעדיין ניתן לעשות משהו) אסור לו להטות את עצמו ולגרום בכך שהרימון יפגע בחברו או בחבריו שעומדים מאחוריו.

אם נסכם את שלושת ההגדרות הללו אנו נראה שההגדרה של החזון אי"ש היא ההגדרה המקיפה ביותר, שהרי הוא טוען שגם אם מעשה ההריגה ברור, אבל הוא מעשה שניתן להגדיר אותו כהצלה ומעשה ההריגה הוא תוצאת לוואי בבחינת פסיק רישא,

עדיין ניתן להגדיר אותו כמעשה של הצלה. ההגדרה של האמרי בינה נמוכה במדרגה אחת מהחזון אי"ש, ולדעתו רק אם עושה מעשה בגוף הדבר זה נחשב למעשה היזק או למעשה הריגה. לדמשק אליעזר אנו יורדים עוד דרגה, ולדבריו אם המזיק כבר נמצא, אז גם אם נעשה מעשה ההצלה בדבר צדדי זה נחשב למעשה הריגה, ורק אם עדיין לא בא המזיק אפשר לראות במעשה צדדי מעשה הצלה.

מובן שאף אחת מכל ההגדרות הללו לא מתאימה לשאלה שהעלה הרב זילברשטיין ושהזכרתי אותה בתחילת הדברים, משום שכאן מדובר במעשה שיש בו גם הריגה וגם הצלה, ואם המעשה בעצמותו הוא מעשה של הצלה אז לפי החזון אי"ש יהיה מותר. אמנם החזון אי"ש לא מכריע את הדברים בצורה חותכת אלא אומר רק "נראה", וזו עדיין לא הכרעה הלכתית ברורה, אבל ההגדרה ההגיונית נשמעת כאן מאוד. המעשה בעצמותו הוא מעשה של הצלה למרות שהמעשה הזה יש בו גם הריגה. גם לאמרי בינה ולדמשק אליעזר אין המקרה דומה, שהרי מבחינתם הדבר תלוי אם מדובר במעשים הנעשים בגוף הדבר המזיק או בדבר צדדי, או אם המזיק כבר נמצא או לא נמצא. אבל במקרה שלנו מדובר בשני מעשים נפרדים. אנו מקריבים ביודעין את אלו שנקברו תחת המפולת בחלק החיצוני של הבית ועולים עליהם בכלים כבדים, ועל ידי כך בלי ספק הורגים אותם בידיים (ואם יש ביניהם כאלה שהם בגדר טריפה הרי אסור להרוג טריפה) וכל זה תמורת מה? תמורת אפשרות להצלה עתידית של אלה שנמצאים בחלק הפנימי של הבית, שישנה אפשרות להצלתם אם נצליח באמצעות כלים כבדים להרים את איי ההריסות. במקרה כזה, שאולי נצליח להציל אותם ואולי לא, אני מעמיד סימן שאלה אם ניתן לפסוק הלכה למעשה שמותר.

ראוי לציין שאכן במקרה של ריבוי עוברים נוהגים כך הלכה למעשה וגם מובא משם הגאון הרב שלמה זלמן אוירבך זצ"ל (הדברים התפרסמו בספרו של ד"ר אברהם סופר "משנת אברהם") שהתיר באופן ברור לדלל עוברים. ואכן, גם אם יש איסור רציחה בהפלת עוברים, הרי כאן מדובר בעוברים שאין להם חזקת חיים והוצאת שניים או שלושה עוברים זה עצמו מעשה הצלה לאחרים, משום שהמציאות היא שבמקרה כזה אף אחד מהם לא יוכל להחזיק מעמד, וכך למעשה הדברים גם הלכה למעשה.